

ירושתנו

ה'תשפ"ג

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות

כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשפ"ג

ספר שנים עשר

מכון מורשת אשכנז
בני ברק תשפ"ג

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית
הרב יוסף שלמה מאיר, אלעד

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק
פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק
הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים
הרב משה המבורגר, ירושלים

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

כי שאר חיבורי רובא דרובא בלשון אשכנז הם כתובים, ומי יודע אם לא יאבדו וישתכחו בקרב שנים, אך ספר בלשוננו הקדושה משתמר, ויהיה לי לזכרון לדור אחרון.

רבי דוד צבי הופמן, הקדמת 'מלמד להועיל'

טיבו של "זכרון לדור אחרון" מהו?

לא יד ולא מצבה. "אין עושין נפשות לצדיקים", אלא "דבריהם הן הן זכרונם" (ירושלמי שקלים פ"ב ה"ה). מה פשרה של קביעה זו? מדוע אין עושין נפשות לצדיקים, ובמה דבריהם הם זכרונם? התשובה לכך נעוצה בהבנה כי דבריהם של צדיקים אינם לא יד ולא מצבה לדורות עברו, למשהו שנמוג ואיננו עוד, אלא משמעותם יפה באותה מידה לדור אחרון כפי שהיו יפים לשעתם. דבריהם של צדיקים המפעמים בקרבה של יהדות חיה, תוססת וקיימת, אין לה זכרון קולע מזה. יתר על כן, באמת אינם צריכים זכרון. הם עדיין איתנו. יד ומצבה שהן הנצחת העבר בלבד – שהן בקיומן מכריזות על הזכרון שהוא נחלת העבר בלבד – יש בהן משום עלבון צורב למשהו שהוא עדיין חי וקיים, ומשולים להצבת מצבה לאדם יקום והתהלך בחוץ על משענתו.

מורשת אשכנז חיה וקיימת. היא מפעמת בקרבם של אלפים הצועדים לאורם של חכמי אשכנז שבכל הדורות, שוקדים על תורתם, הולכים במנהגם ולומדים מאורחותיהם.

כאשר ביקש אב שכול מרבי דוד צבי הופמן, בעל 'מלמד להועיל', להנציח את זכר בנו במצבת אבן, ייעצו הרדצ"ה, להנציח זכר בנו בעשיית מצוה, "ובזה יתקיים זכר בנו במצוה טובה שייעשו בעדו" (מלמד להועיל ח"ב סי' קלט).

הכרך הנוכחי של 'ירושתנו' מוקדש להעלאת זכרו הטהור של רבי דוד צבי הופמן, "רב רבנן של רבני אשכנז" (כפי שהכתירו תלמיד בית מדרשו, רבי יוסף אברהם וולף זצ"ל, בראש ספרו תורת הנפש), עם מלאות מאה שנים לפטירתו (י"ט במרחשון תרפ"ב), וברוח עצתו מתמקד הכרך בהנחלת הזכרון לדור אחרון, להעביר תורתם של גדולי וחכמי אשכנז שבכל הדורות לדור אחרון, אשר ילמד את תורתם ויצעד לאורם.

כמו בכל כרכי ירושתנו הקודמים, גם בכרך הנוכחי מועלים לזכר עולם תורתם ואורחותיהם של כמה וכמה מענקי אשכנז שכמעט נשתכחה תורתם ונעלם זכרם, ביניהם נוטל חלק בראש רבי דוד צבי הופמן, כי אף ששמו וזכרו ידועים ומפורסמים לבני דורנו, מכל מקום לא כל תורתו גלויה ומפורסמת. אם ידוע ומפורסם הוא כ'פוסק' ומבאר התורה, כלוחם בקולמוסו נגד הכופרים בתורת משה, מתגלה בכרך זה גם ה'למדן' ו'פייטן'.

למלא רצון צדיק, רואים אור בכרך זה הרבה מכתבי תורתו ופרי רוחו שעד היום לא שזפתם עין הדפוס, המגלים צדדים נוספים בתורתו של אדם גדול זה. כל זה לצד עיונים בתורתו ומבית מדרשו - כשאיפתו "יהיה לי לזכרון לדור אחרון".

מערכת ירושתנו

שנת תשפ"ג

תוכן עניינים

רבותינו שבאשכנז

תולדות רבי שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג ותוספותיו על פירוש התפילה המיוחס לראב"ן /

הרב יעקב ישראל סטל..... יז

קורותיהם של רבותינו הראשונים נלמדות עקב בצד אגודל מבין שיטי כתביהם וחיבורי בני דורם, אך איתרע מזלו של רבי שלמה ב"ר שמואל מווירצבורג, שזיהוי מוטעה הביא לקביעות שגויות, ומתוך כך גם לשיבוש תולדות חכמים אחרים. מאמר זה בוחן מחדש את תולדותיו ומעמיד את הפרטים על תיקונם. לצד תיקון זה מופיעות תוספותיו לפירוש התפילה, במהדורה חדשה ובהתקנה מושלמת.

בענין המפלת שליא / רבי אברהם טריר כ"ץ זצ"ל..... מט

אחד מחכמי ה'קלויז' בפרנקפורט דמיין, ממנו יצאה תורה ובו נתגדלו חכמי הדור, היה רבי אברהם טריר כ"ץ זצ"ל, ששימש אב בית דין ועמד לימין מרא דאתרא בעל 'הפלאה'. הד לתורת אותו קלויז עתיק יומין, תוך עמידה על שיטת הלימוד דשם, מתגלים במאמר זה בסוגיית 'המפלת שליא', כאשר מכח קושיא אחת מתיישבות כמה וכמה קושיות.

בענין המקדש במלואה / רבי שלמה זלמן טריר כ"ץ זצ"ל..... נה

כאביו רבי אברהם, אף רבי שלמה זלמן הכהן טריר שימש כאב"ד ור"מ בקלויז שבפפד"מ. הוא אשר חיבר וגייסר בין שתי תקופות משמעותיות באשכנז – בין ימי תפארתה לתחילת חורבנה הרוחני. בין עמידתו במלחמתה של תורה עם גדולי דורו לבין, להבדיל, מלחמתו בחרב ובחנית עם מרשיעי דורו. בין לבין הרביץ תורה, ששריד ממנה מתפרסם בזה.

בני אהרן על מסכת עירובין / רבי אהרן פולד זצ"ל..... נט

מתורתו של רבי אהרן פולד, ששימש כדיין וראש ישיבה בפפד"מ, לא ידועה עד היום כי אם ספרו 'בית אהרן' קטן-הכמות, שלא הופיע מחדש מאז נדפס לפני למעלה ממאה ושלוששים שנה. עתה נתמזל מזל ספרו למסכת עירובין, שהיה טמון עד כה, ופרסומו מבשר על הוצאת גם שאר כתביו לאור עולם בהידור.

קנין אגב בגזילה / רבי עזריאל הילדסהיימר זצ"ל..... קג

על מצודתו הפרושה של רבי עזריאל הילדסהיימר ניתן ללמוד מכך שאחד מאלו שבאו עמו דתיר במכתבי תורה היה רבי יהודה אהרן שאקהאבענזאהן, חד מחכמי וילנא, שכמה ממכתביו כבר פורסמו בכתבי רע"ה הנדפסים. המכתב הנוכחי פותח בציטוט של כבוד של הפסוק "ובאת אל הכהנים... והגידו לך את דבר המשפט", ועוסק בענין 'קנין אגב בגזילה'. במענהו מדרוך רע"ה בדרכי הלימוד והחידוש.

שו"ת חידושים והגהות מלמד להועיל מכתב-יד / רבי דוד צבי הופמן זצ"ל..... קח

הרבה הספיק רבי דוד צבי הופמן להעלות על הכתב בימי חייו. קולמוסו אחוז היה דתיר בידו. תורתו התפרסמה בחייו ומעט לאחר פטירתו. אולם עדיין הרבה מכתביו ספונים וטמונים, תשובותיו וכן חידושי ופולפולי אורייתא שלו - עליהם ועל דרכם הרחיק בהקדמתו ל'מלמד להועיל'. דוגמאות מהספונים וטמונים רואים כאן אור.

מגדל חננאל / הרב שניאור זלמן הופמן קלז
ש"ס וילנא" המשמש בסיס לכל מהדורות הש"ס בימינו מתהדר בפירוש רבינו חננאל בשולי הגליון בחלק ממסכתות הש"ס. עוד קודם להופעת ש"ס זה, הוציא לאור הגרד"צ הופמן את פירוש רבינו חננאל על מסכת מכות עם הערותיו. פי"ח במסכת מכות שבהוצאת ווילנא כולל הגהותיו, מבוסס על מהדורת הרדצ"ה. במאמר זה מופיעות הגהות הרד"צ בשלמותן, כולל עיונים בדבריו ותוספות מכתב יד. ענין מיוחד יש בהתייחסות לשינויים שעשו מדפיסי ש"ס וילנא על דעתם, בגוף פירוש ר"ח.

בענין גרגר אחד פרט / רבי משה אויערבך זצ"ל קנה
רב פעלים היה רבי משה אויערבך זצ"ל. הוא מוכר יותר כמייסד החינוך התורני ביישוב החדש בארץ ישראל. אך פחות ידוע כמרבין תורה, וכמי ששימש בקודש בבית המדרש לרבנים בברלין. מכתבו לרבי יונה מרצבך, עוסק בדברי הירושלמי בפאה, ובסופו אנו למדים על חילוף מכתבים גם במסכת זבחים.

הגהות לשו"ת מלמד להועיל / רבי יונה מרצבך זצ"ל קנז
תלמיד מובהק היה רבי יונה מרצבך למורו ורבו הגרד"צ הופמן זצ"ל, ולא זוהו ידו מתוך ידו עד רגעיו האחרונים של רבו. ממשמש היה תדיר בתורתו והופך בה. על עותק ספרו 'מלמד להועיל' ציין רבי יונה הגהות רבות, תיקונים והוספות, ציונים והערות. להגהות אלו מצורף כנספח מכתב מרגש אשר כתב רבי יונה כעשרה ימים לאחר פטירתו, בו הוא מבטא את החסרון הגדול בהסתלקות מורו ורבו.

שימוש בכלי זמר בבית הכנסת / רבי אליהו מונק זצ"ל קסח
שאלת שימוש בכלי זמר בבית הכנסת פרנסה דיון נרחב במשך הדורות. רבי אליהו מונק, ששימש כרב דק"ק עדת יראים בפריס, נדרש מאת הגר"י הרצוג זצ"ל לענין ההנהגה בקהילתו בנושא זה, וביאר את הנהוג בקהילתו על פי דברי מורו ורבו הגרד"צ הופמן זצ"ל באחת מתשובותיו הארוכות ב'מלמד להועיל'.

הלכה ותוספות

הערות ועיונים בשו"ת מלמד להועיל / הרב שמואל חיים דומב קעג
כ"דיינא ונחית לעומקא דדינא" דולה הגרש"ח דומב פנינים רבות מתוך תשובות 'מלמד להועיל', דרכי ההוראה וההנהגה, לצד הערות חשובות. מידיעותיו הגדולות הוא מרחיב ומעמיק מענין לענין.

בענין מילה וקיום מצוות בעכו"ם / הרב אלכסנדר אברהם יצחק הופמן קפח
שיעור שנמסר בהיכל בית המדרש לרבנים בברלין, ביום השנה המאה לפטירת זקנו הגרד"צ הופמן זצ"ל בעל 'מלמד להועיל', י"ט בחשוון תשפ"ב, ע"י נינו ונכדו. השיעור עסק בתשובה שכתב זקנו בנושא שעסקו בו רבים, ודנו בין השאר גם בתשובה זו שב'מלמד להועיל'.

שיעורי המידות במשנתם של חכמי אשכנז / הרב ראובן קצואר רא
שיעורי המידות שקבעו חז"ל היו עניין לענות בו בכל הדורות, כאשר ביקשו להתאימן למידות ומשקולות המוכרים באותו דור, בהם גדולי חכמי אשכנז כמו: הגידולי טהרה, הרב מוירצבורג, הערוך לנר (כולל בירור שיעור הגביעים שמעובנו הנמצאים בידי צאצאיו), הרש"ר הירש ועוד רבים. גם דעתו של הרד"צ הופמן זצ"ל מתלבנת ומתבררת במאמר זה.

כבוד התורה הפנימי / הרב יהודה מנחם שטראוס רכה
נצטוונו לפאר וליפות את המצוות בהן אנו עוסקים. מאמר זה עוסק ומגדיר מהו היופי הנדרש, ומה יש להעדיף כאשר עומדים לפנינו לבחירה יופי חיצוני, ובכך להדר את המצוה בעיני כל, לעומת יופי פנימי.

תקרב רינתי

מזמורים לדוד / רבי דוד צבי הופמן זצ"ל רלה
פן לא ידוע ומפתיע באישיותו של הרדצ"ה, היה משיכתו בקולמוס שירה ותפילה. לכבוד רבו או לעת מצוא - תפילת אשכבה, לכבוד סיום הש"ס, לסעודת חברה קדישא, לשמחת חתן וכלה. כל אלו נקבצו אחד לאחד, ומתפרסמים בזאת לראשונה.

מנהג הסליחות במדינת במברג ותענית השזיפים הנהוג בק"ק במברג / הרב יוסף פראגר רמט
מנהג עתיק שנשמר עד לימי הזעם בק"ק במברג: בערב ראש חודש אייר היה יום תענית ואמירת סליחות. מנהג עלום זה, כשכמעט ונשכח זכרו ואף מקורותיו דלים ביותר, נחקר לפרטיו ועל הנסיבות שהביאו לקביעתו, כמו גם מקור שמו הייחודי: 'תענית שזיפים'.

תורת אמן

קונטרס 'שער המנהגים' לבאר מנהגי ק"ק וורמיישא / רבי יעקב קאפיל הלוי במברגר זצ"ל ... רעא
רבי יעקב קאפיל הלוי במברגר, רבה של וורמיישא, שקד רבות לחקור ולחקוק את מנהגי קהילתו עתיקת היום - שיש שייחסו את ייסודה עוד לימי הבית. קונטרס זה שנחשב לאבוד, מופיע בזה כלול בהדרו, כולל בסופו שני נספחות גם הם מכתב ידו של רי"ק במברגר: א. להוכיח שתלמוד ירושלמי נתפשט במדינת אשכנז קודם תלמוד בבלי; ב. נוסחת התפילה מק"ק ווארמס.

תקנות חברה קדישא דמעריב בזמנה דק"ק זולצבאך, תקל"א / ד"ר יוחאי בן-גדליה שו
בקהילות ישראל פעלו חברות שונות, ביניהן חברה שחבריה התחייבו להתפלל ערבית לאחר צאת הכוכבים גם בקיץ, למרות האתגר: בארצות הצפון הפער בין השקיעה לצאת הכוכבים גדול, בעיקר בקיץ. קיימות עדויות על קיומן של חברות דומות במספר קהילות באירופה. מן התקנות הייחודיות לחברה זו בזולצבאך עולה כי החברות לא שימשו רק לתפקיד המוגדר שלשמו התאגדו, אלא הן היוו מסגרת חברתית עם הווי מיוחד, שכלל סדרי לימוד, סעודה שנתית, ודאגה לחברים בשעת מצוקה.

בינת דורות

כתבי הרבנות של הג"ר יהונתן אייבשיץ מק"ק אה"ו / הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ שכא
כהונת הרבנות האחרונה של רבי יהונתן אייבשיץ היתה בשלוש הקהילות אלטונא, המבורג וונזבק, שבאשכנז. הוא כיהן בה ארבע עשרה שנה. לפנינו שני כתבי הרבנות שקיבל עם התמנותו, הראשונה מהמבורג לבדה והשנייה משלוש הקהילות גם יחד. לצידן חווה הכולל את כל התנאים המדוקדקים שעשה עמו הקהל. הכתבים גדושים במליצות המלמדות על ההערכה הרבה שרחשו לו בני דורו.

גאון פראנקפורט הנשכח: רבי אהרן פולד וקשריו עם ה'חתם סופר' / הרב משה המבורגר שלה
פרנקפורט דמיין, זכתה בימי תפארתה לענקי עולם שפיארו את בתי מדרשיה. אחד ומיוחד מהם, היה רבי
אהרן פולד בעל 'בית אהרן'. כהשלמה לדברי תורתו המתפרסמים במדור 'רבותינו שבאשכנז' בכרך זה,
מובאים בזה תולדות חייו, וקשריו עם יליד פפד"מ גם הוא - בעל 'חתם סופר'.

דו"ח על פטירת הרד"צ הופמן זצ"ל / בית המדרש לרבנים ברלין שסט
פטירתו של רבי דוד צבי הופמן לפני מאה שנה ושנה, זעזעה את העולם היהודי של אשכנז, שצמא היה
לדעת על פרטי מעמד אשכנזיה דרבי, כמו גם על תולדות חייו. את הדרישה הזאת מילא 'ביהמ"ד לרבנים'
בו הרביץ תורה במשך כמ"ד שנה, בשני דוחות שפרסם שרק השני מהם הגיע לידניו ומתפרסם בזאת.

ישיבת פראנקפורט בתקופת הדמדומים / אברהם (אלכסנדר) ווייל שעה
המשבר הפנימי שפקד את יהדות אירופה בעת החדשה היה תוצאה ישירה של התדרדרות פנימית
בהשפעתה של התרבות המערבית. בארצות המערב, בעיקר בצרפת ובגרמניה, התקיימו הקהילות הראשונות
שספגו את נוקי ההשכלה והרפורמה. פראנקפורט שהיתה המרכז התורני החשוב ביותר בעולם היהודי
הגיעה כמעט עד שערי מוות רוחני אלמלא הפריחה בימי רש"י הירש. מעט מאוד ידוע על צביונה הרוחני
של פראנקפורט בתקופת הדמדומים הזו, ולכן יש בנותן ענין להביא מידע על מאמצי הישרדות לימוד
התורה בעת ההיא, היא תקופת הרבנות של הגאון רבי שלמה זלמן טריר, מפרי עטו של אחד ש'שנה ופירש'.

רבי יואל הירשברגר וזכרונותיו מ'קהל עדת ישורון' בקארלסרוה / הרב בנימין שלמה המבורגר . שצח
בערב פסח תשפ"א נפטר רבי יואל הירשברגר זצ"ל, בגיל תשעים ושש. נולד בקארלסרוה בגרמניה,
שהצטיינה בקהילה חרדית נפרדת, 'קהל עדת ישורון'. בעקבות 'ליל הפרעות' נשלח יחד עם אחיו
לאנגליה ב'קינדר-טרנאספורט' הראשון. היה תלמידם של הג"ר אליהו הכהן מונק והג"ר יצחק בעק, וגם
התקרב אל האדמו"ר מפרימישלאן. התגורר עד לזקנותו בסטאמפורד-היל בצפון לונדון. כשריד לדור דעה
סיפר כל ימיו על נעוריו וקהילת מולדתו קארלסרוה, דברים שרשמו חתנו רבש"ה ונכדו ר' משה.

והמה בכתובים

עמודים: תיט - תלב

נוסחי התלמוד של אשכנז לעומת ספרד - הילכו שניים יחדיו? / הרב שמואל פרץ | צרור
הערות בענייני מסורת התורה האשכנזית / הרב אהרן גבאי | עוד מעט על חוגו של רבי
יוסף שטיינהרט / הרב מיכאל קוטק | חוטין – הערה בתרגום לעזי רש"י / הרב חיים
פרידלנדר

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשפ"ג תלד